

Δέσποινα Σακκά*

Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΡΟΛΩΝ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη έχει στόχο να διερευνήσει την επίδραση της μετανάστευσης-παλινοστήσης και της διπλής αλλαγής πολιτισμικού περιβάλλοντος, που συνεπάγεται η μετακίνηση ανάμεσα σε δύο χώρες, στους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας μέσα στην οικογένεια. Με τον όρο «αλλαγή» στους ρόλους των δύο φύλων εννοείται ο βαθμός διαφοροποίησης των παλινοστούντων από τους μη μετανάστες.

Πεδίο έρευνας αποτέλεσαν τα χωριά του νομού Δράμας. Στη μελέτη συμμετείχαν πέντε ομάδες παλινοστούντων ανδρών και γυναικών από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, με ένα έως πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα, και μία ομάδα ατόμων που δε μετανάστευσαν ποτέ (ομάδα ελέγχου).

Παράγοντες που εξετάζονται είναι η κατανομή του εργασιακού ρόλου ανάμεσα στους δύο συζύγους, ο βαθμός συμμετοχής των συζύγων στην κατανομή υπευθυνοτήτων που αφορούν τη φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών καθώς και ο βαθμός συμφωνίας των συμμετεχόντων με τις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα παρατηρούνται τα εξής: (α) «αλλαγή» στη συμπεριφορά των παλινοστούντων δεδομένου ότι αυτοί διαφοροποιούνται σε πολλές περιπτώσεις από τους μη μετανάστες, (β) η έλλειψη διαφορών ανάμεσα στους παλινοστούντες και τους μη μετανάστες σε ό,τι αφορά τις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων αποτελεί ένδειξη ότι οι στάσεις δεν επηρεάζονται όσο η συμπεριφορά από την αλλαγή του πολιτισμικού περιβάλλοντος, (γ) στάσεις και συμπεριφορά επηρεάζονται και εξελίσσονται διαφορετικά κατά τη διάρκεια προσαρμογής του ατόμου.

---

* Επίκ. Καθηγήτρια στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Η εργασία αναφέρεται στην *αλλαγή* της συμπεριφοράς και των στάσεων ατόμων που μετακινούνται μέσα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (π.χ., σε διάστημα από δέκα έως δεκαπέντε χρόνια) ανάμεσα σε δύο χώρες οι οποίες διαφέρουν μεταξύ τους σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Η μελέτη της *αλλαγής* συμπεριφοράς και στάσεων γίνεται μέσα από την εξέταση των ρόλων των δύο συζύγων στις οικογένειες που παλιννοστούν.

Η ιστορική περίοδος που μας ενδιαφέρει είναι αυτή της νεότερης ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης, συγκεκριμένα οι δεκαετίες 1960-1980. Το μεταναστευτικό ρεύμα αυτής της εποχής αφορά τη μετακίνηση εργατικού δυναμικού προς την Ευρώπη και έχει *προσωρινό* χαρακτήρα. Συνέπεια αυτού του γεγονότος είναι ότι το κάθε κύμα μετανάστευσης δημιουργεί το αντίστοιχο της παλιννόστησης προς τις χώρες προέλευσης, ενώ, σε ατομικό επίπεδο, η ιδέα της επιστροφής εμπεριέχεται στο αρχικό στάδιο της μετανάστευσης (Έμκε-Πουλοπούλου, 1986).

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να πούμε πως ο όρος «παλιννόστηση» αναφέρεται στη μετάβαση μιας ομάδας ατόμων για οικονομικούς λόγους από μια αγροτική σε μια βιομηχανική κοινωνία καθώς και στην επιστροφή στη μεταβαλλόμενη κοινωνία προέλευσης. Εξ ορισμού λοιπόν οι παλιννοστούντες μετανάστες από τη μια αρχικά κοινωνικοποιήθηκαν στο πολιτισμικό περιβάλλον της αγροτικής κοινωνίας και στη συνέχεια έζησαν για αρκετό χρονικό διάστημα σε μια βιομηχανική κοινωνία, η οποία διαφέρει όσον αφορά τόσο το βαθμό της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης όσο και την πολιτισμική σφαιρα ζωής. Από την άλλη, λόγω του προσωρινού χαρακτήρα της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης, οι μετανάστες επέστρεψαν στην ελληνική ύπαιθρο όπου ήρθαν αντιμέτωποι με τρόπους συμπεριφοράς και νοοτροπίας οι οποίοι έχουν μεν *αλλάξει* σε σχέση με το παρελθόν, αλλά με αργούς ρυθμούς (Κατάκη, 1985· Markoulis και Dikaiou, 1993, κ.ά.). Επιπλέον, οι μετανάστες κατά την επιστροφή τους μεταφέρουν μαζί τους τη γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας της αγροτικής Ελλάδας που ίσχυε πριν από τη μετανάστευση.

Κατά την τελευταία δεκαετία (1990-2000), η μετανάστευση δεν απασχολεί την Ελλάδα ως φαινόμενο μαζικής εξόδου προς τις χώρες υποδοχής, αλλά ως φαινόμενο εγκατάστασης ή μετεγκατάστασης στη χώρα μεγάλου αριθμού ατόμων. Επιπλέον, η κινητικότητα των πληθυσμών έχει γίνει πιο περίπλοκη, ενώ η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών (Penninx και Muus, 1989· Entzinger, 1990· Kokkinos, 1991· Dovidio και Esses, 2001· Jackson et al., 2001). Κατά συνέπεια, πιστεύουμε ότι η διερεύνηση ερωτημάτων που αφορούν τις αλλαγές

οι οποίες συμβαίνουν στην οικογένεια κατά την παλιννόστηση είναι ιδιαίτερα χρήσιμη και επίκαιρη λόγω της σπειροειδούς ανάπτυξης του μεταναστευτικού φαινομένου.

Στόχος της παρούσας μελέτης, λοιπόν, είναι να διερευνήσει την επίδραση της μετανάστευσης-παλιννόστησης και της διπλής αλλαγής πολιτισμικού περιβάλλοντος, που συνεπάγεται η μετακίνηση ανάμεσα σε δύο χώρες, στους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας μέσα στην οικογένεια.

ΑΛΛΑΓΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΗ ΡΟΛΩΝ

Η διαμόρφωση των ρόλων των δύο φύλων κατά την παλιννόστηση έχει διερευνηθεί ελάχιστα. Οι σημαντικότερες προσεγγίσεις αναφέρονται στην περίοδο παραμονής στη χώρα υποδοχής και επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στη γυναίκα. Στις μελέτες αυτές, το φαινόμενο της αλλαγής των ρόλων των δύο φύλων στην οικογένεια που μεταναστεύει είτε συνδέθηκε με τη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας είτε με τη διαδικασία της προσαρμογής αυτής καθαυτήν.

Σε ό,τι αφορά τις μελέτες που συνδέουν την αλλαγή των ρόλων των δύο φύλων με τη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας, οι περισσότερες ήταν κοινωνιολογικού χαρακτήρα στα πλαίσια της φεμινιστικής ιδεολογίας. Γύρω από αυτόν τον προβληματισμό, αρχικά θεωρήθηκε ότι η επαγγελματική απασχόληση της γυναίκας αποτελεί μέσο για «κοινωνική απελευθέρωση», δεδομένου ότι μέσω της εργασίας της στη χώρα υποδοχής η μετανάστρια κερδίζει οικονομική ανεξαρτησία και δύναμη στη λήψη αποφάσεων (Espin, 1982), εντάσσεται ενεργά στην παραγωγική διαδικασία (Bernard, 1976) και παύει να είναι κοινωνικά απομονωμένη (Buckland, 1970· Ley, 1979· Simon και Brettell, 1986). Η μετανάστευση, επομένως, οδηγεί τις γυναίκες από μια καταπιεστική πατριαρχική οικογένεια σε μια φιλελεύθερη μοντέρνα κοινωνία.

Ο χαρακτηρισμός της μετανάστευσης ως «διαδικασίας απελευθέρωσης», που στηρίχθηκε στη φεμινιστική θέση ότι η γυναίκα κερδίζει την ανεξαρτησία μέσα από την οικονομική αυτονομία, όπως και το γεγονός ότι μέσω της εργασίας έρχεται σε αντίθεση με τον παραδοσιακό της ρόλο μέσα στην οικογένεια θα έχουν ως αποτέλεσμα τη ρήξη με τα παραδοσιακά πρότυπα, σύμφωνα με τα οποία αυτή έχει κοινωνικοποιηθεί (Kosack, 1976· Whiteford, 1978· Hondagneu-Sotelo, 1992).

Η διεξοδική ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων έδειξε, ωστόσο, ότι η χειραφέτηση της μετανάστριας είναι περιορισμένη λόγω του ρόλου της

γυναίκας στην αγορά εργασίας ως φθηνού εργατικού δυναμικού και λόγω της διπλής διάκρισης που αυτή υφίσταται ως γυναίκα και ως μετανάστρια. Σύμφωνα με τις P. Pessar (1985) και A. Munsch (1984), η εμπειρία των γυναικών ως εργατριών δε θέτει σε αμφισβήτηση τον παραδοσιακό τους ρόλο στην οικογένεια ως συζύγων και μητέρων. Σύμφωνα με τις M. Δεφίγγου και K. Κουφάκου (1993), η καταπίεση της γυναίκας ως μετανάστριας ή «ξένης», όπως συχνά αποκαλείται στην Ευρώπη, φαίνεται να ενισχύει τις άλλες δύο μορφές καταπίεσης που αφορούν την κοινωνική τάξη και το φύλο.

Όπως και οι προηγούμενες, οι μελέτες που συνδέουν τη διαμόρφωση των ρόλων των δύο φύλων με τη διαδικασία της ψυχολογικής προσαρμογής του/της μετανάστη/-τριας δίνουν αντικρουόμενα αποτελέσματα σε σχέση με την κατεύθυνση της αλλαγής των ρόλων των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια. Σύμφωνα με μια ομάδα μελετών, η αυξανόμενη επαφή με τη χώρα υποδοχής έχει ως συνέπεια την υιοθέτηση συμπεριφορών που είναι σύμφωνες με την κυρίαρχη ιδεολογία και πρακτική στη χώρα υποδοχής (Torres-Matullo, 1980· Kranaw, Green και Valencia-Weber, 1982).

Αντίθετα, μια άλλη ομάδα μελετών δείχνει ότι, μολονότι οι κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες ανάμεσα στις χώρες υποδοχής και προέλευσης είναι διαφορετικές, οι μετανάστες/-τριες εμμένουν στον παραδοσιακό τρόπο ζωής και στις αξίες με τις οποίες κοινωνικοποιήθηκαν. Η εμμονή αυτή καλύπτει ένα ευρύ φάσμα οικογενειακών δραστηριοτήτων, όπως είναι για παράδειγμα ο έλεγχος της συμπεριφοράς των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών (Steinhausen και Renschmidt, 1983) ή η κατανομή υπευθυνότητων μέσα στο σπίτι (Espin, 1987).

Βασικό μειονέκτημα αυτής της πλούσιας σε περιεχόμενο βιβλιογραφίας είναι ότι θεωρεί τη διαμόρφωση των ρόλων στην οικογένεια που είχε την εμπειρία της μετανάστευσης ως συνέπεια της εργασίας της γυναίκας ή της τάσης της για συμμόρφωση στη συμπεριφορά και στην ιδεολογία της κυρίαρχης κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, είδαμε ότι, από τη μια, οι κοινωνιολογικές μελέτες δίνουν έμφαση στην επίδραση της εξαρτημένης εργασίας της μετανάστριας, αγνοώντας το πολιτισμικό, κοινωνικό ή οικογενειακό περιβάλλον μέσα στο οποίο «εκτελείται» ο ρόλος της. Στα πλαίσια αυτά, με τον όρο *αλλαγή* εννοείται η οικονομική ανεξαρτησία που κερδίζει η γυναίκα μέσω της εργασίας της καθώς και η συμμετοχή της στη λήψη των οικογενειακών αποφάσεων.

Από την άλλη, οι κοινωνικο-ψυχολογικές μελέτες που εξετάζουν τη σχέση ανάμεσα στην προσαρμογή και τη διαμόρφωση των ρόλων των δύο φύλων υπονοούν πως η διαμόρφωση των ρόλων οφείλεται στην παθητική

μίμηση ή στην τάση για συμμόρφωση της μετανάστριας με την ισχύουσα πρακτική και ιδεολογία στη χώρα υποδοχής.

Και στις δύο περιπτώσεις, με τον όρο *αλλαγή* στους ρόλους των δύο φύλων συνήθως εννοείται η υιοθέτηση «μοντέρνων» τρόπων συμπεριφοράς, τρόπων που υποθετικά κυριαρχούν στη χώρα υποδοχής και όχι στη χώρα προέλευσης.

Οι συνέπειες της παλιννόστησης στη διαμόρφωση των ρόλων των δύο φύλων έχουν διερευνηθεί σποραδικά και σε σχέση κυρίως με τις αλλαγές του επαγγελματικού ρόλου της γυναίκας. Σύμφωνα με τις μελέτες αυτές, η επιστροφή στην πατρίδα δε συνεπάγεται βελτίωση των συνθηκών εργασίας και της θέσης της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία, δεδομένου ότι οι παλιννοστούσες είτε επιστρέφουν στην αγροτική εργασία είτε αναζητούν δουλειά ως ανειδίκευτες εργάτριες (Mandel, 1984' Δεφίγγου και Κουφάκου, 1993' Μουσούρου, 1993).

Επιπλέον, τα διάφορα εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι ο οποιοσδήποτε εκμοντερνισμός παρατηρείται στις χώρες υποδοχής δεν διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την επιστροφή στην πατρίδα. Η R. Mandel (1984), μελετώντας τους Τούρκους παλιννοστούντες, προσθέτει ότι η επιστροφή στον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας γίνεται λόγω της κοινωνικής πίεσης. Σύμφωνα με τη Λ. Μουσούρου (1993), η τάση της μεταναστευτικής οικογένειας είναι να επανέλθει στο παραδοσιακό σχήμα ύστερα από το αναγκαίο «κακό» ενός δύσκολου διαλείμματος.

Η συνδυασμένη θεώρηση των μελετών που αναφέρονται στους ρόλους των φύλων μέσα στην οικογένεια που μεταναστεύει ή παλιννοστεί δείχνει ότι οι μεταναστευτικές ομάδες συγκρίνονται με ένα τεχνητά *προκατασκευασμένο στερεότυπο* ρόλων που υποθετικά χαρακτηρίζει τη σύγχρονη δυτικο-ευρωπαϊκή ή την αμερικάνικη κοινωνία, αλλά όχι την αγροτική κοινωνία. Στα πλαίσια αυτά, ο όρος *αλλαγή* υποδηλώνει την εξομοίωση της μετανάστριας με αυτό το πρότυπο. Κατά την παλιννόστηση, η γυναίκα είτε «επιστρέφει» σε «παλιούς» και «οικείους» τρόπους συμπεριφοράς, είτε υιοθετεί τον παραδοσιακό της ρόλο λόγω της κοινωνικής πίεσης που υπάρχει στον τόπο προέλευσης.

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΜΕΛΕΤΗ

Στην παρούσα μελέτη διερευνώνται οι συνέπειες που επιφέρει η διπλή αλλαγή πολιτισμικού περιβάλλοντος, που συνοδεύει την παλιννόστηση, στη συμπεριφορά και στις στάσεις του ατόμου που επιστρέφει στο χωριό σε ό,τι αφορά τους ρόλους των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια. Η διε-

ρεύνηση της επίδρασης της μετανάστευσης-παλινοδότησης και της διπλής αλλαγής πολιτισμικού περιβάλλοντος που συνεπάγεται η μετακίνηση ανάμεσα σε δύο χώρες γίνεται μέσω της σύγκρισης παλινοστούτων με μη μετανάστες. Με τον όρο *αλλαγή* στους ρόλους των δύο φύλων, λοιπόν, εννοούμε το βαθμό διαφοροποίησης των παλινοστούτων μεταναστών από τους μη μετανάστες. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει τη μελέτη της επίδρασης της αλλαγής του πολιτισμικού περιβάλλοντος στη συμπεριφορά και στις στάσεις του ατόμου, όχι βάσει κάποιου προκαθορισμένου προτύπου αλλά βάσει της ισχύουσας κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αυτή ορίζεται από τη συμπεριφορά των μη μεταναστών.

Ελάχιστες μελέτες έχουν επισημάνει την αναγκαιότητα της σύγκρισης των μεταναστών με τους μη μετανάστες. Στις περιπτώσεις που γίνεται αυτή η σύγκριση τα αποτελέσματα είναι αντιφατικά και δείχνουν μάλλον τον περιπλοκο χαρακτήρα των αλλαγών στις οποίες υπόκειται η μεταναστευτική οικογένεια παρά την αφομοίωσή της στην ισχύουσα πρακτική και ιδεολογία είτε της χώρας υποδοχής είτε της χώρας προέλευσης. Όταν οι παλινοστούντες μετανάστες συγκρίνονται με τους μη μετανάστες, σε ό,τι αφορά το βαθμό συντηρητικής στάσης προς διάφορους τομείς ζωής, περιλαμβανομένων και του γάμου, του θεσμού της προίκας και των ρόλων των δύο φύλων, δεν παρουσιάζονται διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες (Bernard και Comitas, 1978). Αντίθετα, σύμφωνα με την E. Gavaki (1979), οι παραδοσιακοί ρόλοι του άνδρα και της γυναίκας έχουν υποστεί αλλαγή και στην Ελλάδα και στους Έλληνες μετανάστες στον Καναδά. Ο ρυθμός, όμως, της αλλαγής είναι γρηγορότερος στον Καναδά.

Στις περιπτώσεις όπου γίνεται αναφορά στην κατανομή των υπευθυνοτήτων μέσα ή έξω από το σπίτι, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ο οποιοσδήποτε εκμοντερνισμός των γυναικών που παρατηρείται στις χώρες υποδοχής δε διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την επιστροφή στην πατρίδα (Abadan-Unat, 1977· Mandel, 1984). Στον ελλαδικό χώρο, η έρευνα των M. Haritos-Fatouros, D. Sakka και M. Dikaίου (1988) ενισχύει την παραπάνω άποψη. Όταν οι παλινοστούντες συγκρίνονται τόσο με τους μετανάστες στη χώρα υποδοχής όσο και με τους μη μετανάστες στην ελληνική ύπαιθρο σε ό,τι αφορά την κατανομή υπευθυνοτήτων που έχουν σχέση με τη φροντίδα και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, φαίνεται ότι, κατά την παλινοδότηση, ο ρόλος των γυναικών μέσα στην οικογένεια υποβαθμίζεται και των ανδρών αναβαθμίζεται μέσα από την απώλεια από τις γυναίκες του οικονομικού ελέγχου.

Οι παρατηρούμενες αντιφάσεις στα εμπειρικά δεδομένα μπορεί να οφείλονται εν μέρει στις διαφορετικές διαστάσεις των ρόλων των δύο

φύλων οι οποίες εξετάζονται καθώς και στους διαφορετικούς πληθυσμούς που εμπλέκονται. Επιπλέον, ενώ οι περισσότερες μελέτες επικεντρώνονται αποκλειστικά στη γυναίκα, άλλες αναφέρονται στις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων και άλλες στην κατανομή υπευθυνότητας ανάμεσα στους δύο συζύγους.

Στην παρούσα μελέτη, ο όρος «ρόλοι των δύο φύλων» αφορά την κατανομή των υπευθυνότητων ανάμεσα στους δύο συζύγους τόσο στον εργασιακό όσο και στον οικογενειακό χώρο, ενώ οι στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων μελετώνται ως διαφορετική διάσταση της συμπεριφοράς του ατόμου. Η διερεύνηση των ρόλων αφορά και τους δύο συζύγους, ενώ μονάδα ανάλυσης είναι ο/η σύζυγος ως άτομο.

Ένα ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω δεδομένα αφορά το χρόνο παραμονής των παλιννοστούντων στην Ελλάδα. Εάν πράγματι οι παλιννοστούντες τείνουν να μοιάζουν με τους μη μετανάστες, μετά από πόσο χρόνο παραμονής στη χώρα προέλευσης συμβαίνει αυτό; Μέσα από διαφορετικές αφετηρίες, πολλοί συγγραφείς έχουν επισημάνει το γεγονός ότι η διαδικασία της προσαρμογής, λόγω του δυναμικού της χαρακτήρα, δεν εννοείται ανεξάρτητα από το χρόνο (Adler, 1981· Hurh και Kim, 1984). Επιπλέον, η μελέτη του φαινομένου της αλλαγής είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την έννοια του χρόνου, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες μελετάται η επίδραση κοινωνικών γεγονότων στη ζωή του ανθρώπου (Stewart και Platt, 1982).

Προσπαθώντας, λοιπόν, να κατανοήσουμε την επίδραση του παράγοντα «χρόνος», επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τη διαμόρφωση των ρόλων των δύο φύλων σε σχέση με τη διάρκεια παραμονής των παλιννοστούντων στην Ελλάδα. Έτσι, στην παρούσα μελέτη παλιννοστούντες με διαφορετικό χρόνο παραμονής συγκρίνονται τόσο με τους μη μετανάστες όσο και μεταξύ τους.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Ως πεδίο έρευνας επιλέχθηκαν πεδινά ή ημιορεινά χωριά του νομού Δράμας λόγω της μεγάλης μείωσης πληθυσμού που παρουσίασαν στις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Στο σημείο αυτό, πρέπει να πούμε ότι βασικό χαρακτηριστικό της προσωρινής μετανάστευσης αυτές τις δεκαετίες ήταν το γεγονός ότι ο κύριος όγκος των Ελλήνων μεταναστών κατευθύνθηκε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και ειδικά στην ΟΔΓ (Εμκε-Πουλοπούλου, 1986· Πετρόπουλος, 1993).

Στη μελέτη συμμετείχαν συνολικά 206 άτομα (103 άνδρες και 103 γυναίκες) που προέρχονταν από την ΟΔΓ. Οι συμμετέχοντες/-ουσες κατανεμήθηκαν σε πέντε ομάδες παλιννοστούντων με ένα έως πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα και σε μια ομάδα μη μεταναστών. Ήταν μεσαίου εισοδήματος και στην πλειονότητά τους απόφοιτοι δημοτικού (75,7%). Ο μέσος όρος ηλικίας τους ήταν 40 χρόνια, ενώ ο μέσος χρόνος παραμονής τους στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας 16,27 χρόνια.

Όπως έχει αναφερθεί αλλού (Σακκά, 1996), οι ομάδες των παλιννοστούντων διαφοροποιούνται τόσο μεταξύ τους όσο και από τους μη μετανάστες ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης και το εισόδημα. Ταυτόχρονα, οι μεταναστευτικές ομάδες διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς το χρόνο παραμονής στην ΟΔΓ.

Πιο συγκεκριμένα, οι ομάδες των παλιννοστούντων με δύο, τρία και πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα έχουν σημαντικά υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο από την ομάδα των μη μεταναστών, ενώ η ομάδα των παλιννοστούντων με δύο χρόνια παραμονής στην Ελλάδα έχει σημαντικά υψηλότερη εκπαίδευση από την ομάδα με τέσσερα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα. Σε ό,τι αφορά το εισόδημα, η ομάδα 1 δήλωσε στατιστικά σημαντικά χαμηλότερο εισόδημα από τις υπόλοιπες ομάδες, ενώ η ομάδα 2 δήλωσε χαμηλότερο εισόδημα από τις ομάδες 4 και 5. Ως προς το χρόνο παραμονής στην ΟΔΓ, οι ομάδες των πρόσφατα παλιννοστούντων (ομάδες 1 και 2) δίνουν τον υψηλότερο χρόνο παραμονής στην ΟΔΓ και διαφοροποιούνται σημαντικά από τις ομάδες 4 και 5 (Σακκά, 1996).

Για την επεξεργασία των παραγόντων της μελέτης κατασκευάστηκαν τρία ερωτηματολόγια τα οποία εξέταζαν: (1) τα δημογραφικά στοιχεία και την επαγγελματική κατάσταση των συζύγων, (2) το βαθμό συμμετοχής και των δύο σε υπευθυνότητες που αφορούν τη φροντίδα του σπιτιού, τη διαχείριση των χρημάτων και τη φροντίδα των παιδιών, και (3) τις στάσεις των συζύγων για τους ρόλους των δύο φύλων.

Η κατασκευή των Ερωτηματολογίων Κατανομής των Υπευθυνοτήτων και Στάσεων για τους ρόλους των δύο φύλων βασίστηκε σε ανοιχτές συνεντεύξεις (Σακκά, 1996) και σε ήδη υπάρχοντα ερωτηματολόγια (Scanzoni, 1975· Gilbert και Hanson, 1983· Bird, Bird και Scruggs, 1984).

Στο Ερωτηματολόγιο Κατανομής Υπευθυνοτήτων, για κάθε υπευθυνότητα ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να δηλώσουν ποιος από τους δύο συζύγους είναι υπεύθυνος βάσει των παρακάτω έξι εναλλακτικών απαντήσεων: (1) μόνον η γυναίκα, (2) η γυναίκα περισσότερο από τον άνδρα, (3) και ο άνδρας και η γυναίκα εξίσου, (4) μόνον ο άνδρας, (5) ο άνδρας

περισσότερο από τη γυναίκα, και (6) ούτε ο ένας ούτε ο άλλος. Όπως και στη μελέτη των G. Bird, G. Bird και M. Scruggs (1984), οι απαντήσεις αυτές επανακωδικοποιήθηκαν ως εξής: (1) ο/η σύζυγος δε συμμετέχει καθόλου, (2) ο/η σύζυγος συμμετέχει εν μέρει και (3) ο/η σύζυγος συμμετέχει εξίσου.

Στο *Ερωτηματολόγιο Στάσεων*, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να εκφράσουν το βαθμό συμφωνίας τους προς την κάθε στάση βάσει της τετράβαθμης κλίμακας: (1) δε συμφωνώ καθόλου, (2) μάλλον δε συμφωνώ, (3) συμφωνώ αρκετά, μάλλον συμφωνώ, και (4) συμφωνώ απόλυτα.

Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων έγινε υπό μορφή συνέντευξης από δύο ερευνήτριες κατάλληλα εκπαιδευμένες, χωριστά για τον/την κάθε σύζυγο.

Οι απαντήσεις που είχαν σχέση με την επαγγελματική κατάσταση των συμμετεχόντων κατηγοριοποιήθηκαν και στη συνέχεια κατατάχθηκαν σε κατηγορίες από δύο ανεξάρτητους κριτές (Oppenheim, 1986). Ο δείκτης αξιοπιστίας των δύο κριτών ήταν 100%. Για τον εντοπισμό των διαφορών ανάμεσα στις ομάδες εφαρμόστηκε το τεστ χ^2 . Δεδομένης όμως της χαμηλής συχνότητας των συμμετεχόντων σε πολλές κατηγορίες, το τεστ δε θεωρήθηκε έγκυρο. Έτσι, στην περίπτωση αυτή, τα αποτελέσματα δίνονται μόνο περιγραφικά.

Τα δεδομένα από τα υπόλοιπα δύο ερωτηματολόγια υποβλήθηκαν σε ορθογώνια ανάλυση παραγόντων βάσει της οποίας κατασκευάστηκαν σύνθετες μεταβλητές οι οποίες στη συνέχεια υποβλήθηκαν σε παραπέρα στατιστική ανάλυση. Για τον εντοπισμό των διαφορών ανάμεσα στις ομάδες χρησιμοποιήθηκε η απλή ανάλυση διακύμανσης και εφαρμόστηκε ο post hoc έλεγχος πολλαπλής σύγκρισης Scheffee.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Επαγγελματική κατάσταση των δύο συζύγων

Ως προς τον παράγοντα επαγγελματική κατάσταση σήμερα, οι κατηγορίες επαγγελμάτων που εμφανίστηκαν στο δείγμα μας είναι περιορισμένες σε αριθμό και πολύ συγκεκριμένες. Γι' αυτό το λόγο η κωδικοποίηση των επαγγελμάτων έγινε βάσει των εμφανιζόμενων κατηγοριών στο δείγμα μας και όχι βάσει των κατηγοριών της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας.

Επιπλέον, στο σημείο αυτό, πρέπει να πούμε ότι η κατηγορία «άνεργος/-η» συμπεριλαμβάνει εκείνα τα άτομα τα οποία δήλωσαν ότι επιθυμούν να εργαστούν αλλά δε βρίσκουν απασχόληση. Αντίθετα, η κατηγορία «εισοδηματίες» συμπεριλαμβάνει εκείνους τους άνδρες που δήλωσαν ότι δεν επιθυμούν να εργαστούν μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα αλλά

να ξεκουραστούν, αφού τους το επιτρέπει η οικονομική τους κατάσταση, ενώ η κατηγορία «οικιακά» συμπεριλαμβάνει εκείνες τις γυναίκες που επιθυμούν να μην εργάζονται πια αλλά να ασχολούνται με τα οικιακά.

Στο πλαίσιο αυτό, η εξέταση της επαγγελματικής κατάστασης των ανδρών (Πίνακας 1) δείχνει πως οι περισσότεροι παλιννοστούντες στην ομάδα 1 δεν εργάζονται δηλώνοντας ότι είναι άνεργοι, συνταξιούχοι ή εισοδηματίες, ενώ ανάμεσα σ' αυτούς που εργάζονται οι περισσότεροι είναι ελεύθεροι επαγγελματίες.

Στις ομάδες 2 και 3 η κατάσταση είναι κάπως διαφορετική δεδομένου ότι περίπου το ένα τρίτο των παλιννοστούντων δεν εργάζεται. Έτσι, πολλοί συμμετέχοντες στην ομάδα 2 δηλώνουν ότι είναι άνεργοι ή εισοδηματίες, ενώ στην ομάδα 3 δηλώνουν ότι είναι άνεργοι ή συνταξιούχοι. Ανάμεσα σ' αυτούς που εργάζονται αρκετοί είναι ελεύθεροι επαγγελματίες.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, οι ομάδες 4 και 5 παρουσιάζουν χαμηλά ποσοστά ανεπάγγελτων και ιδιαίτερα εισοδηματιών. Ανάμεσα σ' αυτούς που εργάζονται, οι ομάδες 4 και 5 συγκεντρώνουν τα υψηλότερα ποσοστά ελεύθερων επαγγελματιών, γεγονός το οποίο φαίνεται να τις διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες ομάδες. Επιπλέον, ενώ στην ομάδα 4 αρκετοί εργάζονται ως ειδικευμένοι εργάτες και κανένας δεν ασχολείται με τη γεωργία, στην ομάδα 5 αρκετοί εργάζονται ως γεωργοί και κανένας δεν εργάζεται ως ειδικευμένος εργάτης.

Τέλος, η ομάδα των μη μεταναστών (ομάδα 6) παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό ανεπάγγελτων. Ανάμεσα σ' αυτούς που εργάζονται, οι περισσότεροι είναι γεωργοί, ενώ οι υπόλοιποι είναι ελεύθεροι επαγγελματίες ή ανειδίκευτοι εργάτες.

Ανάμεσα στις γυναίκες (Πίνακας 1), η ομάδα 1 συγκεντρώνει το υψηλότερο ποσοστό ανεπάγγελτων που είναι άνεργες ή νοικοκυρές. Οι ομάδες 2, 3 και 4 συγκεντρώνουν αρκετά υψηλό ποσοστό ανεπάγγελτων, αλλά όχι τόσο υψηλό όσο η ομάδα 1. Οι γυναίκες στις ομάδες αυτές είτε ασχολούνται με τα οικιακά είτε είναι άνεργες.

Ανάμεσα σε εκείνες τις γυναίκες που εργάζονται, αρκετές στην ομάδα 2 εργάζονται ως ανειδίκευτες εργάτριες ή απασχολούνται στη γεωργία. Στις ομάδες 3 και 4, οι περισσότερες εργάζονται ως ανειδίκευτες εργάτριες. Επιπλέον, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως στις ομάδες 3 και 4 αρκετές γυναίκες απασχολούνται ως συμβοηθούσα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση, κατηγορία η οποία δεν εμφανίζεται καθόλου ή εμφανίζεται ελάχιστα στις υπόλοιπες ομάδες. Τέλος, στις ομάδες 5 και 6 μόνο το ένα τέταρτο των γυναικών ασχολείται με τα οικιακά. Οι υπόλοιπες είτε εργάζονται ως ειδικευμένες εργάτριες είτε ως αγρότισσες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Επαγγελματική κατάσταση σήμερα ανά ομάδα και φύλο

Επάγγελμα Φύλο	Ομάδα 1 N=39		Ομάδα 2 N=32		Ομάδα 3 N=14		Ομάδα 4 N=29		Ομάδα 5 N=22		Ομάδα 6 N=70		Σύνολο N=206	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
άνεργος/-η A Γ	8	38,1	2	13,3	1	12,5	1	8,3	2	18,2	1	2,9	15	14,7
	4	22,2	2	11,8	1	16,7							7	6,7
συντ/ούχος A Γ	3	14,3	1	6,7	2	25,0							6	5,9
			1	5,9									1	1,0
συμβοηθούν μέλος A Γ			1	5,9	1	16,7	3	17,6			1	2,9	6	5,8
οικιακά A Γ	11	61,1	8	47,1	2	33,3	8	47,1	3	27,3	9	25,7	41	39,4
εισοδημίας A Γ	3	14,3	2	13,3			1	8,3					6	5,9
ανειδ. εργάτης/-τρια A Γ	1	4,8	2	13,3	1	12,5	1	8,3	1	9,1	7	20,0	13	12,7
			2	11,8			1	5,9	1	9,1	1	2,9	5	4,8
γεωργός/ κτηνοτρόφος A Γ	2	9,5	2	13,3					2	18,2	11	31,4	17	16,7
			2	11,8			1	5,9	2	18,2	8	22,9	13	12,5
υπάλληλος A Γ									1	9,1	2	5,7	3	2,9
											1	2,9	1	1,10
τεχνίτης/ ειδικ. εργάτης/ -τρια A Γ			1	6,7	1	12,5	2	16,7			4	11,4	8	7,8
	1	5,6			2	33,3	3	17,6	3	27,3	12	34,4	21	20,2
ελεύθερος/η επαγγελματ. A Γ	4	19,0	5	33,3	3	37,5	7	58,3	5	45,5	10	28,6	34	33,3
	2	11,1	1	5,9			1	5,9	1	9,1	2	5,7	7	6,7
διάφορα A Γ									1	9,1	1	2,9	2	1,9

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι πρόσφατα παλιννοστούντες της ομάδας 1 διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες ομάδες λόγω του υψηλού αριθμού ανεπάγγελτων ανδρών και γυναικών. Ο υψηλός αριθμός ανεπάγγελτων γυναικών, ωστόσο, οφείλεται στο γεγονός ότι πολλές δήλωσαν ότι με την επιστροφή στην Ελλάδα δεν επιθυμούν να εργαστούν. Αντίθετα, η ομάδα των παλιννοστούντων με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα και η ομάδα των μη μεταναστών συγκεντρώνουν τα υψηλότερα ποσοστά εργαζόμενων γυναικών. Επιπλέον, οι ομάδες των παλαιότερα παλιννοστούντων (4 και 5) συγκεντρώνουν τα υψηλότερα ποσοστά των ελεύθερων επαγγελματιών και διαφοροποιούνται από τις ομάδες 1 και 6, οι οποίες συγκέντρωσαν τα χαμηλότερα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Κατανομή υπευθυνοτήτων: Ανάλυση παραγόντων

Παράγοντες	Περιγραφή	Φορτίσεις
1. Καθαριότητα σπιτιού	- συμμάζεμα	0,86
	- καθαρίσμα σπιτιού	0,86
	- στρώσιμο κρεβατιών	0,80
	- πλύσιμο πιάτων	0,54
	- πλυντήριο ρούχων	0,52
2. Αγορά προμηθειών	- αγορά λαχανικών	0,75
	- αγορά κρέατος	0,74
	- αγορά προμηθειών	0,70
3. Συντήρηση σπιτιού	- εξωτερικές επιδιορθώσεις στο σπίτι	0,67
	- φροντίδα θέρμανσης	0,58
	- πληρωμή των λογαριασμών	0,56
	- κάλεσμα ενός τεχνίτη	0,54
4. Αγορά πραγμάτων για τα παιδιά	- αγορά ρουχισμού για τα παιδιά	0,80
	- αγορά άλλων πραγμάτων για τα παιδιά	0,78
	- αγορά δώρων	0,53
5. Φροντίδα αυλής	- φροντίδα αυλής	0,82
	- φροντίδα του μπαζέ	0,57
6. Μεγάλες αγορές	- αγορά μεγάλων ηλεκτρικών συσκευών και ακινήτων	0,74
	- έπιπλα, διακόσμηση	0,54
7. Έκτακτες εργασίες	- φροντίδα θέρμανσης	0,57
	- ετοιμασία γεύματος όταν έρχονται επισκέψεις στο σπίτι	0,53
8. Οικονομικός σχεδιασμός	- οικογενειακός προϋπολογισμός	
	- σχεδιασμός εξόδων και αγορών	0,75
	- διαχείριση του ταμείου	0,73
9. Έλεγχος της συμπεριφοράς του παιδιού	- έλεγχος συναναστροφών	0,86
	- έλεγχος της ώρας επιστροφής στο σπίτι	0,84
10. Ψυχολογική υποστήριξη	- παρηγοριά και ενθάρρυνση	0,92
	- έπαινος	0,92
11. Φροντίδα του παιδιού στο σπίτι και στο σχολείο	- επαφές με δασκάλους	0,80
	- καθημερινή φροντίδα	0,64
	- επίβλεψη και βοήθεια στη μελέτη	0,53

Ερωτηματολόγιο Κατανομής Υπευθυνότητων

Στο *Ερωτηματολόγιο Κατανομής Υπευθυνότητων*, οι σύνθετες μεταβλητές περιγράφουν υπευθυνότητες που έχουν σχέση με την καθαριότητα του σπιτιού, την αγορά προμηθειών, τη συντήρηση του σπιτιού, την αγορά πραγμάτων για τα παιδιά, τη φροντίδα της αυλής, τις μεγάλες αγορές, τις έκτακτες εργασίες, τον οικονομικό σχεδιασμό, τον έλεγχο της συμπεριφοράς των παιδιών, την ψυχολογική υποστήριξη του παιδιού και τη φροντίδα του παιδιού στο σπίτι και στο σχολείο (Σακκά, 1996).

Με τον διαομαδικό έλεγχο εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις ομάδες σε 7 από τις 11 σύνθετες μεταβλητές (βλ. Πίνακα 2). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι παλιννοστούντες διαφοροποιούνται τόσο από τους μη μετανάστες όσο και μεταξύ τους.

Πιο συγκεκριμένα, οι παλιννοστούντες της ομάδας 2 δηλώνουν ότι ο πατέρας συμμετέχει μαζί με τη μητέρα στην αγορά πραγμάτων για τα παιδιά στις δικές τους οικογένειες, σε αντίθεση με τους μη μετανάστες οι οποίοι θεωρούν αυτή την υπευθυνότητα γυναικεία.

Επιπλέον, οι παλιννοστούντες της ομάδας 3 δηλώνουν ότι οι δύο σύζυγοι συμμετέχουν εξίσου στις υπευθυνότητες που αφορούν την καθαριότητα του σπιτιού και τις μεγάλες αγορές και διαφοροποιούνται στατιστικά σημαντικά τόσο από τους μη μετανάστες (ομάδα 6) όσο και από (α) τους παλιννοστούντες των ομάδων 2 και 5 στην καθαριότητα του σπιτιού ή (β) τους παλιννοστούντες των ομάδων 1, 2, 4 και 5 στις μεγάλες αγορές. Αντίθετα από την ομάδα 3, λοιπόν, οι μη μετανάστες και οι παλιννοστούντες των ομάδων 2 και 5 δηλώνουν ότι η καθαριότητα του σπιτιού είναι υπευθυνότητα της γυναίκας, ενώ οι μη μετανάστες και οι παλιννοστούντες των ομάδων 1, 2, 4 και 5 δηλώνουν ότι οι μεγάλες αγορές είναι υπευθυνότητα του άνδρα.

Οι παλιννοστούντες της ομάδας 4 δηλώνουν ότι οι δύο σύζυγοι συμμετέχουν εξίσου στις υπευθυνότητες που αφορούν τις μεγάλες αγορές, τη φροντίδα της αυλής και των λουλουδιών, τις έκτακτες δουλειές, τον έλεγχο της συμπεριφοράς και τη φροντίδα του παιδιού και διαφοροποιούνται στατιστικά σημαντικά από τους μη μετανάστες οι οποίοι δηλώνουν ότι μόνο ο ένας σύζυγος συμμετέχει στις παραπάνω υπευθυνότητες. Επιπλέον, οι παλιννοστούντες της ομάδας 4 διαφοροποιούνται κατά τον ίδιο τρόπο από τις ομάδες 1 και 2 στην υπευθυνότητα που αφορά τις έκτακτες δουλειές, από την ομάδα 1 στην υπευθυνότητα που αφορά τον έλεγχο της συμπεριφοράς και από την ομάδα 2 στην υπευθυνότητα που αφορά τη φροντίδα του παιδιού.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι παλιννοστούντες με τρία και τέσσερα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα διαφοροποιούνται επανειλημμένα από τους μη μετανάστες. Ωστόσο, φαίνεται επίσης ότι οι παλιννοστούντες δεν αποτελούν ενιαίο σύνολο δεδομένου ότι διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Η κατανομή των υπευθυνοτήτων στις ομάδες των παλιννοστούντων με ένα, δύο και πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα γίνεται με βάση το φύλο σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις. Οι γυναίκες και οι άνδρες, δηλαδή, είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι για τις «γυναικείες» ή «ανδρικές» δουλειές, αντίστοιχα. Αντίθετα, στις ομάδες με τρία και τέσσερα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα παρατηρείται υψηλός βαθμός συμμετοχής και των δύο συζύγων σε παραδοσιακά «ανδρικές» ή «γυναικείες» υπευθυνότητες.

Ερωτηματολόγιο Στάσεων

Στο Ερωτηματολόγιο Στάσεων για τους ρόλους των δύο φύλων, οι σύνθετες μεταβλητές παραδοσιακή κατανομή των ρόλων και έμφαση στο ρόλο της μητέρας περιγράφουν εκείνη την οργάνωση των ρόλων, η οποία καθορίζεται από το φύλο. Οι σύνθετες μεταβλητές διευρυμένος ρόλος του άνδρα, αποδοχή του εργασιακού ρόλου της γυναίκας και συμμετοχή της γυναίκας στη λήψη των οικογενειακών αποφάσεων αναφέρονται στη διεύθυνση των ρόλων των δύο φύλων, ενώ, τέλος, η σύνθετη μεταβλητή αποδοχή της εργασίας της γυναίκας αλλά κάτω από προϋποθέσεις αναφέρεται στον επικουρικό ρόλο της γυναικείας εργασίας (Σακκά, 1996).

Σύμφωνα με την απλή ανάλυση διακύμανσης, στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στις ομάδες σημειώθηκε στη σύνθετη μεταβλητή που αφορά τη στάση για την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων [$F(5,199)=2.763, p<0.05$], ενώ τάση για διαφοροποίηση σημειώθηκε στη στάση αποδοχή του εργασιακού ρόλου της γυναίκας [$F(5,198)=1.929, p=0.06$]. Σύμφωνα με το τεστ Scheffee, η ομάδα των παλιννοστούντων με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα διατίθεται αρνητικά απέναντι στην παραδοσιακή κατανομή των ρόλων ($MO=2.72$) και διαφοροποιείται από την ομάδα 2 ($MO=3.41$) και τους μη μετανάστες ($MO=3.34$). Επίσης, οι ομάδες των παλιννοστούντων με δύο και πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα καθώς και οι μη μετανάστες τείνουν να αποδέχονται τον εργασιακό ρόλο της γυναίκας ($MO=2.67, MO=2.50, MO=2.50$, αντίστοιχα) περισσότερο από τους παλιννοστούντες με ένα χρόνο παραμονής στην Ελλάδα ($MO=2.15$).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, όλες οι ομάδες, εκτός από την ομάδα των παλιννοστούντων με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα, δηλώνουν πως

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Κατανομή υπευθυνοτήτων: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις ανά ομάδα

Σύνθετη μεταβλητή	Ομάδα 1 N=39		Ομάδα 2 N=31		Ομάδα 3 N=14		Ομάδα 4 N=29		Ομάδα 5 N=22		Ομάδα 6 N=70		F	p
	ΜΟ	ΤΑ	ΜΟ	ΤΑ	ΜΟ	ΤΑ	ΜΟ	ΤΑ	ΜΟ	ΤΑ	ΜΟ	ΤΑ		
Καθαριότητα σπιτιού	1,28	0,37	1,15	0,33	1,40	0,37	1,32	0,38	1,17	0,24	1,13	0,35	2,634	0,03
Αγορά πραγμάτων για τα παιδιά	1,84	0,64	2,06	0,64	1,71	0,52	1,97	0,66	1,69	0,53	1,65	0,62	2,470	0,02
Φροντίδα αυλής	1,78	0,85	1,56	0,72	1,84	0,80	2,15	0,83	1,76	0,66	1,46	0,75	3,405	0,001
Μεγάλες αγορές	2,66	0,66	2,68	0,69	2,92	0,26	2,86	0,51	2,86	0,46	2,43	0,83	2,885	0,01
Έκτακτες δουλειές	1,61	0,53	1,73	0,47	2,03	0,57	2,14	0,66	1,79	0,57	1,61	0,42	5,612	0,0001
Έλεγχος της συμπεριφοράς του παιδιού	2,36	0,63	2,58	0,62	2,71	0,43	2,80	0,41	2,73	0,42	2,40	0,64	3,135	0,002
Φροντίδα του παιδιού στο σπίτι και στο σχολείο	1,74	0,50	1,71	0,49	1,90	0,51	2,13	0,58	1,85	0,48	1,70	0,48	3,057	0,01

Σημείωση:

N: Αριθμός ατόμων, ΜΟ: Μέσος όρος, ΤΑ: Τυπική απόκλιση,

F: Απλή ανάλυση διακύμανσης, δείκτης F, p: Δείκτης σημαντικότητας.

είναι υπέρ της παραδοσιακής οικογένειας αρχικά, όπου το πιο σημαντικό καθήκον της γυναίκας είναι η φροντίδα των μελών της οικογένειας, ενώ το πιο σημαντικό καθήκον του άνδρα είναι η οικονομική εξασφάλιση της οικογένειας. Ταυτόχρονα, δέχονται το διευρυμένο ρόλο του άνδρα και της γυναίκας, έστω και με ορισμένες προϋποθέσεις που αφορούν την εργασία της γυναίκας. Η τελευταία φαίνεται να αποτελεί αναγκαιότητα η οποία, όμως, δεν πρέπει να παρεμποδίζει τον αναπαραγωγικό ρόλο της γυναίκας.

Αντίθετα, η ομάδα με πέντε χρόνια παραμονής στη Ελλάδα, μολονότι δε διαφοροποιείται από τις άλλες ομάδες σε ό,τι αφορά τους παράγοντες διευρυμένος ρόλος του άνδρα, αποδοχή της εργασίας της γυναίκας κάτω από προϋποθέσεις και έμφαση στο ρόλο της γυναίκας-μητέρας, δηλώνει ότι είναι αντίθετη προς την παραδοσιακή οικογένεια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4*Στάσεις προς τους ρόλους των δύο φύλων: Ανάλυση παραγόντων*

Παράγοντες	Περιγραφή	Φορτίσεις
1. Παραδοσιακή κατανομή των ρόλων	-το πιο σημαντικό καθήκον στη ζωή μιας παντρεμένης γυναίκας είναι να φροντίζει τον άνδρα της και τα παιδιά της	0,77
	- το πιο σημαντικό καθήκον ενός παντρεμένου άνδρα είναι η οικονομική εξασφάλιση της γυναίκας του και των παιδιών του	0,75
	- το κυριότερο καθήκον ενός άνδρα είναι να εργάζεται, δηλ. καλός οικογενειάρχης είναι ο εργατικός άνδρας	0,75
	- μια γυναίκα πρέπει να βάζει πιο ψηλά τις ανάγκες της οικογένειας παρά τις δικές της ανάγκες	0,57
2. Διευρυμένος ρόλος του άνδρα	- όταν και οι δύο σύζυγοι εργάζονται, ο άνδρας πρέπει να φροντίζει τα παιδιά στον ίδιο βαθμό με τη γυναίκα	0,83
	- όταν εργάζονται και οι δύο, ο άνδρας πρέπει να μοιράζεται τις δουλειές του σπιτιού και να είναι υπεύθυνος για το σπίτι εξίσου με τη γυναίκα	0,74
3. Αποδοχή της εργασίας της γυναίκας κάτω από προϋποθέσεις	- μια γυναίκα που έχει μικρά παιδιά πρέπει να δουλεύει μόνο όταν η οικογένεια χρειάζεται τα χρήματα	0,83
	- όταν δεν υπάρχει οικονομική ανάγκη, η γυναίκα πρέπει να παρατήσει τη δουλειά της, εάν η δουλειά την εμποδίζει να τα βγάλει πέρα στα καθήκοντά της	0,80
4. Έμφαση στο ρόλο της γυναίκας-μητέρας	- η μεγαλύτερη χαρά για μια παντρεμένη γυναίκα είναι τα παιδιά της και μόνον αυτά	0,70
	- οι γονείς παίρνουν μεγαλύτερη ικανοποίηση όταν πηγαίνει ο γιος τους μπροστά με τη δουλειά του παρά όταν τα καταφέρνει η κόρη τους	0,66
5. Αποδοχή του εργασιακού ρόλου της γυναίκας	- συνήθως μένουν οι γυναίκες σπίτι και δεν πάνε στη δουλειά, εάν το παιδί τους αρρωστήσει. Μερικοί άνθρωποι πιστεύουν πως και ο πατέρας πρέπει να είναι πρόθυμος να μείνει στο σπίτι και να μην πάει στη δουλειά, αντί για τη μητέρα, όταν το παιδί είναι άρρωστο	0,64
	- ο άνδρας δεν πρέπει να ανησυχεί όταν η γυναίκα του είναι υποχρεωμένη από τη δουλειά της να περάσει μερικές βραδιές μακριά από το σπίτι	0,63
	- η εργαζόμενη μητέρα είναι τόσο θερμή και τρυφερή με τα παιδιά της όσο και η μητέρα που δε δουλεύει	0,52
6. Συμμετοχή της γυναίκας στη λήψη αποφάσεων	- οι δύο σύζυγοι πρέπει να αποφασίζουν μαζί για θέματα που αφορούν την οικογένεια	0,81
	- ο λόγος της γυναίκας πρέπει να ακούγεται εξίσου με το λόγο του άνδρα όταν παίρνονται αποφάσεις για θέματα της οικογένειας	0,58

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Κατανομή των ρόλων

Τα αποτελέσματα του *Ερωτηματολογίου Κατανομής Υπευθυνότητων*, σε συνδυασμό με τη σημερινή επαγγελματική κατάσταση των συζύγων, επιβεβαιώνουν την αρχική μας υπόθεση, ότι η συμπεριφορά επηρεάζεται από τη μετανάστευση-παλιννόστηση και τη διπλή αλλαγή πολιτισμικού περιβάλλοντος που συνεπάγεται η μετακίνηση ανάμεσα σε δύο χώρες, δεδομένου ότι η κατανομή τόσο του εργασιακού όσο και του οικοκυρικού ρόλου ανάμεσα στους δύο συζύγους στις μεταναστευτικές οικογένειες (πλην της ομάδας με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα) είναι διαφορετική από αυτή που ισχύει στις οικογένειες των μη μεταναστών.

Φαίνεται, λοιπόν, πως πράγματι έχει σημειωθεί αλλαγή στους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας στη μεταναστευτική οικογένεια, στο βαθμό που στην παρούσα μελέτη με τον όρο αυτό εννοούμε το βαθμό διαφοροποίησης των μεταναστών από την ισχύουσα κοινωνική πραγματικότητα, έτσι όπως αυτή εκφράζεται από τους μη μετανάστες.

Επίσης, διαπιστώνεται, ωστόσο, ότι η μετανάστευση-παλιννόστηση και η αλλαγή πολιτισμικού περιβάλλοντος, που αυτές συνεπάγονται, επηρεάζουν με διαφορετικούς τρόπους τους ρόλους που υιοθετούν οι μετανάστες. Δηλαδή, η κατανομή εργασίας στις οικογένειες των παλαιότερα παλιννοστούντων (παλιννοστούντες με τρία και τέσσερα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα) είναι διαφορετική από αυτή που ισχύει στις οικογένειες των πρόσφατα παλιννοστούντων (παλιννοστούντες με ένα και δύο χρόνια παραμονής στην Ελλάδα).

Πιο συγκεκριμένα, η πλειονότητα των πρόσφατα παλιννοστούντων (ομάδες 1 και 2) υιοθετεί τρόπους κατανομής των ρόλων, οι οποίοι καθορίζονται από το φύλο, και διαφοροποιείται τόσο από τους παλαιότερα παλιννοστούντες (ομάδες 3 και 4) όσο και από τους μη μετανάστες (ομάδα 6). Οι περισσότερες γυναίκες σε αυτές τις ομάδες (ομάδες 1 και 2) δεν εργάζονται και ασχολούνται με τα οικιακά, ιδιαίτερα στην ομάδα με ένα χρόνο παραμονής στην Ελλάδα. Αντίθετα, παρατηρείται αυξημένη συμμετοχή της γυναίκας στον εργασιακό ρόλο στις υπόλοιπες ομάδες παλιννοστούντων, καθώς επίσης και στην ομάδα των μη μεταναστών.

Ως προς τον «οικοκυρικό» ρόλο, στους πρόσφατα παλιννοστούντες (ομάδες 1 και 2), παρατηρείται ιδιαίτερα μειωμένη συμμετοχή του άνδρα σε «γυναικείες» δραστηριότητες και μειωμένη συμμετοχή της γυναίκας σε «ανδρικές» δραστηριότητες, γεγονός το οποίο διαφοροποιεί αυτές τις ομάδες από τους υπόλοιπους παλιννοστούντες και ιδιαίτερα εκείνους με

τρία και τέσσερα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα. Η κατάσταση αυτή ισχύει και για το γονεϊκό ρόλο.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι παλαιότερα παλιννοστούντες (ομάδες 3 και 4) διαφοροποιούνται και από τους πρόσφατα παλιννοστούντες (ομάδες 1 και 2) και από τους μη μετανάστες, υιοθετώντας διευρυσμένους ρόλους μάλλον παρά ρόλους αυστηρά καθορισμένους από το φύλο των συζύγων. Έτσι, ως προς τον εργασιακό ρόλο, παρατηρείται αυξημένη συμμετοχή της γυναίκας. Επιπλέον, η συμμετοχή της είναι ιδιαίτερα αυξημένη στη λήψη αποφάσεων που έχουν σχέση με τις μεγάλες αγορές, ενώ η συμμετοχή του άνδρα είναι ιδιαίτερα αυξημένη σ' εκείνες τις υπευθυνότητες που αφορούν τη φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών.

Τέλος, στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί πως οι παλιννοστούντες με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα δείχνουν παρόμοιους τρόπους κατανομής των ρόλων με τους μη μετανάστες χωρίς να διαφοροποιούνται από αυτούς.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα της μελέτης μας που αφορά την επίδραση του παράγοντα *χρόνος παραμονής στην Ελλάδα* μετά την παλιννόστηση, τα αποτελέσματα του *Ερωτηματολογίου Κατανομής Υπευθυνοτήτων* δείχνουν ότι αυτός δεν συντελεί στην αλλαγή των ρόλων των δύο συζύγων, με την έννοια ότι, καθώς περνά ο χρόνος, οι παλιννοστούντες θα τείνουν να μοιάζουν με τους μη μετανάστες. Όπως φαίνεται από τις διαομαδικές συγκρίσεις, από τη μια, οι παλιννοστούντες με ένα ή δύο χρόνια παραμονής στην Ελλάδα φαίνεται να υιοθετούν πολλά στοιχεία από την παράδοση. Από την άλλη, οι παλιννοστούντες με τρία και τέσσερα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα φαίνεται να έχουν απεμπλακεί από αυτήν περισσότερο από όλες τις ομάδες, περιλαμβανομένης και αυτής των μη μεταναστών, ενώ, τέλος, οι παλιννοστούντες με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα μοιάζουν με όλες τις ομάδες σε επιμέρους υπευθυνότητες.

Θα μπορούσαμε, ωστόσο, να πούμε ότι οι παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις των παλιννοστούντων δείχνουν ότι η διαδικασία της μετανάστευσης-παλιννόστησης επηρεάζει την κατανομή των ρόλων με διαφορετικούς τρόπους, γεγονός το οποίο έχει ως συνέπεια οι παλιννοστούντες να μην αποτελούν ενιαίο σύνολο με αμιγή συμπεριφορά. Αντίθετα, φαίνεται να παρουσιάζουν *ποικιλία* συμπεριφορών, η οποία κυμαίνεται από τις πλέον παραδοσιακές έως τις λιγότερο παραδοσιακές.

Σε ποιο βαθμό η παρατηρούμενη ποικιλία στη συμπεριφορά των παλιννοστούντων αποτελεί συνέπεια της πολυπολιτισμικής εμπειρίας τους; Τα δεδομένα μας δεν μας επιτρέπουν να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα με ασφάλεια. Ωστόσο, πρέπει να πούμε ότι, όταν ο βαθμός συμ-

μετοχής των συζύγων στις διάφορες υπευθυνότητες συσχετίζεται με τα δημογραφικά και οικογενειακά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων ανά ομάδα (ηλικία, εκπαιδευτικό επίπεδο, εισόδημα, τύπος οικογένειας, στάδιο οικογενειακής ζωής), παρατηρούμε πως, ενώ η συμπεριφορά των μη μεταναστών αποτελεί συνάρτηση μόνο της ηλικίας των συμμετεχόντων, η συμπεριφορά των παλιννοστώντων επηρεάζεται από όλους τους παραπάνω παράγοντες (Σακκά, 1996).

Φαίνεται επομένως ότι οι μεταναστευτικές ομάδες ως σύνολο παρουσιάζουν μια ευελιξία στη συμπεριφορά ανάλογα με τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, τον τύπο της οικογένειας στην οποία ζουν καθώς και το στάδιο οικογενειακής ζωής το οποίο διανύουν. Αντίθετα, η ευελιξία αυτή δε συναντάται στους μη μετανάστες, με την έννοια ότι η συμπεριφορά των τελευταίων μεταβάλλεται από γενιά σε γενιά και όχι ανάλογα με άλλους παράγοντες.

Στάσεις για τους ρόλους των δύο συζύγων

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της μελέτης μας, σημειώθηκε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στις ομάδες μόνο σε μία περίπτωση. Οι παλιννοστούντες με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα διαφοροποιήθηκαν από τους πρόσφατα παλιννοστούντες (ομάδα 2) και τους μη μετανάστες, δηλώνοντας χαμηλότερο βαθμό συμφωνίας με την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων.

Ταυτόχρονα, σημειώθηκε τάση για διαφοροποίηση στη στάση που αφορά την αποδοχή του εργασιακού ρόλου της γυναίκας. Οι παλιννοστούντες με δύο και πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα καθώς και οι μη μετανάστες δήλωσαν ότι αποδέχονται την εργασία της γυναίκας χωρίς προϋποθέσεις περισσότερο από τους παλιννοστούντες με ένα χρόνο παραμονής στην Ελλάδα.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οι συμμετέχοντες δεν αμφισβητούν γενικά την «παραδοσιακή» κατανομή των υπευθυνοτήτων (δηλαδή, την κατανομή που βασίζεται στο φύλο), ενώ δέχονται παράλληλα ορισμένους νεωτερισμούς. Επιπλέον, φαίνεται ότι οι στάσεις των παλιννοστώντων για τους ρόλους των δύο φύλων είναι όμοιες με αυτές των μη μεταναστών σε όλες τις περιπτώσεις εκτός από μία, μολονότι οι παλιννοστούντες έχουν ζήσει κάτω από διαφορετικές συνθήκες συγκριτικά με αυτές που έχουν ζήσει οι μη μετανάστες.

Το εύρημα αυτό αρχικά είναι σε συμφωνία με τα ευρήματα εκείνων των μελετών που υποστηρίζουν ότι οι στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων των μεταναστών πρώτης γενιάς που ζουν στη χώρα υποδοχής

παραμένουν αναλλοίωτες, έστω και εάν παρατηρούνται αλλαγές στη συμπεριφορά των μεταναστών κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη χώρα υποδοχής (Feather και Wasyluk, 1973· Abadan-Unat, 1977· Ley, 1979· Skodra, 1988). Όπως επισημαίνουν η E. Skodra (1988) και οι N. Feather και G. Wasyluk (1973), είναι περισσότερο πιθανό η αλλαγή σε βαθύτερο ψυχολογικό επίπεδο –όπως είναι οι αλλαγές στη νοοτροπία, στις στάσεις και στις αξίες– να συμβαίνει στα παιδιά των μεταναστών, στη δεύτερη, δηλαδή, γενιά μεταναστών και όχι στην πρώτη.

Η θεώρηση αυτή περιέχει την έννοια ότι οι στάσεις των παλινοστούτων σήμερα είναι όμοιες με αυτές που ίσχυαν πριν από τη μετανάστευση. Μπορούμε, ωστόσο, να ισχυριστούμε πως οι στάσεις που έχουν σήμερα οι παλινοστούτες είναι όμοιες με αυτές που είχαν δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια πριν;

Τα δεδομένα μας δεν μας επιτρέπουν να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα, εφόσον δεν γνωρίζουμε τις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων που είχαν οι συμμετέχοντες πριν από είκοσι χρόνια. Όμως, μπορούμε να πούμε ότι εκείνες οι στάσεις που αφορούν *οριακές* διαστάσεις των ρόλων μπορεί να είναι περισσότερο σταθερές και να μην αλλάζουν στο χρόνο.

Πράγματι, στη μελέτη μας, η στάση για την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων φαίνεται να είναι οριακή, δεδομένου ότι αναφέρεται στα πλέον σημαντικά καθήκοντα του άνδρα και της γυναίκας (Πίνακας 4). Μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι αυτή η στάση των συμμετεχόντων είναι σήμερα ίδια με αυτή που ίσχυε πριν από δεκαπέντε ή εικοσιπέντε χρόνια, ενώ η αλλαγή του πολιτισμικού περιβάλλοντος δεν επηρέασε τη διαμόρφωσή της σε όλες τις ομάδες των παλινοστούτων εκτός από την ομάδα με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα.

Αντίθετα, οι στάσεις που αφορούν τη διεύρυνση των ρόλων των δύο φύλων (π.χ., στάσεις για το διευρυνόμενο ρόλο του άνδρα, την αποδοχή της εργασίας της γυναίκας κάτω από προϋποθέσεις, τη συμμετοχή της γυναίκας στη λήψη αποφάσεων) δεν είναι οριακές, δεδομένου ότι δεν απειλείται ο βασικός καταμερισμός των ρόλων, και ως εκ τούτου μπορεί να είναι περισσότερο τρωτές σε αλλαγές που υπαγορεύονται από διάφορους παράγοντες. Μπορούμε, επομένως, να πούμε ότι ο βαθμός αποδοχής των διευρυνμένων ρόλων του άνδρα και της γυναίκας σήμερα έχει ίσως υποστεί διαφοροποιήσεις σε σχέση με το βαθμό αποδοχής στο παρελθόν.

Το γεγονός όμως ότι οι μεταναστευτικές ομάδες δεν διαφέρουν από τους μη μετανάστες στις στάσεις που δεν είναι οριακές οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο βαθμός αποδοχής της διεύρυνσης των ρόλων έχει ίσως υποστεί διαφοροποιήσεις σε σχέση με το βαθμό που ίσχυε στο παρελθόν σε

όλες τις ομάδες συμπεριλαμβανομένων και των μη μεταναστών. Προηγούμενες μελέτες στον ελληνικό χώρο επιβεβαιώνουν αυτό το συμπέρασμα, δεδομένου ότι επανειλημμένα έχουν διαπιστώσει, κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών ('70 έως '90), τη διεύρυνση των ρόλων των δύο φύλων, έστω και εάν η κατανομή των ρόλων παραμένει στη βάση της παραδοσιακή (Κατάκη, 1985· Deliyanni-Kouimtzi, 1992).

Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, σε συμφωνία με την E. Gavaki (1979), ότι οι παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις των ομάδων, τόσο στη στάση για την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων όσο και στη στάση που αναφέρεται στην αποδοχή της εργασίας της γυναίκας, ίσως αποτελούν ένδειξη του διαφορετικού ρυθμού αλλαγής των στάσεων σε σχέση με το παρελθόν. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο ρυθμός δεν είναι διαφορετικός μόνο ανάμεσα στους μετανάστες και στους μη μετανάστες, αλλά και ανάμεσα στις μεταναστευτικές ομάδες.

Υπενθυμίζουμε ότι στη στάση για την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων, η ομάδα των παλινοστούντων με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα, δηλώνοντας το χαμηλότερο βαθμό συμφωνίας, δε διαφοροποιείται μόνο από τους μη μετανάστες, αλλά και από τους παλινοστούντες με δύο χρόνια παραμονής στην Ελλάδα. Επίσης, στη στάση που αφορά την αποδοχή του εργασιακού ρόλου της γυναίκας, οι ομάδες των παλινοστούντων με δύο και πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα διαφοροποιούνται από την ομάδα των πολύ πρόσφατα παλινοστούντων (ομάδα 1). Κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να πούμε ότι μόνο η παραμονή σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον ή σε ένα περιβάλλον με διαφορετικό ρυθμό κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης συντελεί στους διαφορετικούς ρυθμούς αλλαγής των στάσεων για τους ρόλους, όπως προτείνει η E. Gavaki (1979). Άλλοι παράγοντες, όπως τα ατομικά και οικογενειακά χαρακτηριστικά καθώς και οι συνθήκες που συνοδεύουν τη μετανάστευση και την παλινόστηση, φαίνεται να παίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο διαφοροποιώντας τους παλινοστούντες (Σακκά, 1997· Sakka et al., 1999).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της μελέτης μας ήταν να εξετάσει τις συνέπειες της διπλής αλλαγής πολιτισμικού περιβάλλοντος, που συνοδεύει τη μετανάστευση-παλινόστηση, στους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας μέσα στην οικογένεια.

Ως προς την κατανομή του εργασιακού και οικοκυρικού ρόλου, τα αποτελέσματά μας δείχνουν ότι παρατηρείται «αλλαγή» των ρόλων της γυναίκας και του άνδρα στην οικογένεια που έχει παλινοστήσει, δεδομέ-

νου ότι στη μελέτη μας με τον όρο αυτό εννοούμε το βαθμό διαφοροποίησης των παλιννοστούντων μεταναστών από τους μη μετανάστες. Επίσης, ο χρόνος παραμονής στην Ελλάδα φαίνεται να μη συντελεί αυτός καθαυτόν στην αλλαγή των ρόλων των δύο συζύγων, δεδομένου ότι καθώς περνά ο χρόνος οι παλιννοστούντες δεν τείνουν να μοιάζουν με τους μη μετανάστες. Το ερώτημα που γεννάται σ' αυτό το σημείο είναι εάν ο παράγοντας χρόνος παραμονής στην Ελλάδα επηρεάζει την κατανομή των υπευθυνοτήτων όταν συνδυάζεται με τα ατομικά ή οικογενειακά χαρακτηριστικά, τους στόχους και τις συνθήκες ζωής των παλιννοστούντων.

Τα δεδομένα της παρούσας μελέτης δεν μας επιτρέπουν να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα. Ωστόσο, έχει ήδη διαπιστωθεί προηγούμενα (Σακκά και Χαρίτου-Φατούρου, 1997· Sakka et al., 1999) ότι ο χρόνος παραμονής στην Ελλάδα φαίνεται να επηρεάζει τόσο την κατανομή υπευθυνοτήτων όσο και τις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων όταν συνδυάζεται με τα ατομικά ή οικογενειακά χαρακτηριστικά, τους στόχους και τις συνθήκες ζωής των παλιννοστούντων. Πιο συγκεκριμένα, έχει βρεθεί ότι, στο βαθμό που οι λόγοι επιστροφής αφορούν την οικογένεια ή τα προβλήματα υγείας, ενώ στόχος των παλιννοστούντων είναι η «ξεκούραση» μετά από σκληρή εργασία στην ΟΔΓ για την επίτευξη των οικογενειακών στόχων της μετανάστευσης, η οργάνωση του σπιτικού γίνεται με βάση το φύλο των μελών της πυρηνικής ή εκτεταμένης οικογένειας.

Αντίθετα με τα παραπάνω, στο βαθμό που οι λόγοι ή οι στόχοι κατά την επάνοδο στην πατρίδα δεν αφορούν την ξεκούραση ή την εξισορρόπηση του γονεϊκού ρόλου με τον εργασιακό, αλλά αφορούν τη συνέχιση της ζωής στην Ελλάδα, η κατανομή των υπευθυνοτήτων γίνεται κατά μεγάλο συγκριτικά βαθμό σύμφωνα με τις απαιτήσεις του γεγονότος ότι η γυναίκα συμμετέχει εξίσου με τον άνδρα στον εργασιακό ρόλο. Τα παραπάνω φαίνεται να ισχύουν ανεξάρτητα από το χρόνο παραμονής στην Ελλάδα μετά την επιστροφή ή και σε συνδυασμό μ' αυτόν (Σακκά και Χαρίτου-Φατούρου, 1997· Sakka et al., 1999).

Θα μπορούσαμε να πούμε, κατά συνέπεια, ότι η μεταναστευτική εμπειρία επηρεάζει τους παλιννοστούντες με διαφορετικούς τρόπους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά μας, σε αντίθεση με τους μη μετανάστες, οι παλιννοστούντες φαίνεται να μην αποτελούν ενιαίο σύνολο, αλλά να παρουσιάζουν ποικιλία συμπεριφορών. Η ποικιλία αυτή ίσως τελικά αποτελεί συνέπεια της πολυπολιτισμικής εμπειρίας των παλιννοστούντων και γι' αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως δείκτης της αλλαγής των ρόλων στις μεταναστευτικές οικογένειες.

Θα μπορούσαμε, επομένως, να πούμε ότι ο όρος *αλλαγή των ρόλων των δύο φύλων* δεν μπορεί να έχει μόνο την έννοια της υιοθέτησης της «μη παραδοσιακής» συμπεριφοράς, όπως υποστηρίζεται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Τα αποτελέσματα της μελέτης μας δείχνουν ότι η έννοια της *αλλαγής* μπορεί να αφορά τη διεύρυνση της συμπεριφοράς των ατόμων και την ικανότητά τους να είναι ευέλικτα ανάλογα με τις συνθήκες που αντιμετωπίζουν κάθε φορά. Νεότερες μελέτες που αναφέρονται στις αλλαγές των ρόλων των δύο φύλων ανεξάρτητα από τη μετανάστευση ήδη έχουν επισημάνει αυτή την αναγκαιότητα (Mahony, 1996· Deliyanni και Sakka, 1999).

Ως προς τις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων, η έλλειψη διαφορών ανάμεσα στις ομάδες στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελεί πιθανόν ένδειξη των αλλαγών στις πεποιθήσεις και τις απόψεις των μη μεταναστών, αλλά και ένδειξη ότι η αλλαγή του πολιτισμικού περιβάλλοντος δεν επηρεάζει σημαντικά το περιεχόμενο των στάσεων των μεταναστών, σε αντίθεση με την πραγματική συμπεριφορά τους ως προς την κατανομή ευθυνότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ελάχιστες διαφορές που παρατηρήθηκαν ανάμεσα στους μη μετανάστες και στους μετανάστες δείχνουν, από τη μια, ότι εκείνες οι στάσεις που εκφράζουν οριακές διαστάσεις των ρόλων αποτελούν χαρακτηριστικούς τρόπους σκέψης στα πλαίσια του συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου (δηλαδή, του χωριού) και δεν επηρεάζονται από την αλλαγή του πολιτισμικού περιβάλλοντος, τη μετακίνηση δηλαδή των ατόμων σε μια βιομηχανική χώρα. Από την άλλη, ως προς τις στάσεις προς τους διευρυμένους ρόλους των συζύγων, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι ο ρυθμός της αλλαγής είναι διαφορετικός ανάμεσα στους μετανάστες και τους μη μετανάστες ή ανάμεσα στις μεταναστευτικές ομάδες.

Η παράλληλη εξέταση των στάσεων για τους ρόλους των δύο φύλων και της κατανομής των ευθυνότητων δείχνει ότι υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στις δύο αυτές εκφάνσεις της συμπεριφοράς του ατόμου, τόσο για εκείνους που υιοθετούν την κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο όσο και για εκείνους που αποδέχονται τη διεύρυνσή τους, σε όλες τις ομάδες. Η αντίφαση αυτή, από τη μια, είναι αναμενόμενη, δεδομένου ότι οι στάσεις μπορούν να προβλέψουν τη συμπεριφορά μόνο κάτω από προϋποθέσεις (Ajzen και Fishbein, 1980). Από την άλλη, έχει ήδη διαπιστωθεί ότι μπορεί να οφείλεται σε διάφορους παράγοντες που παρεμβάλλονται και επηρεάζουν τις επιλογές των συμμετεχόντων σε επίπεδο συμπεριφοράς. Για το συγκεκριμένο πληθυσμό, οι παράγοντες αυτοί έχουν σχέση τόσο με τις τωρινές συνθήκες ζωής όσο και με τους οικογενειακούς στόχους ή τους τρόπους που επιθυμούν οι παλινοστούντες να ενσωματω-

θούν στην κοινωνία του χωριού (Σακκά, 1997· Sakka et al., 1999· Σακκά, 1999· Sakka και Δικαίου, 2001).

Ωστόσο, η παραπάνω αντίφαση μπορεί να οφείλεται και σε ορισμένους παράγοντες που δε θίγει άμεσα η παρούσα μελέτη, όπως είναι, για παράδειγμα, οι περιορισμοί για τους ρόλους των δύο φύλων, έτσι όπως ορίζονται ιστορικά και κοινωνικά. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη φεμινιστική προσέγγιση, οι γενικότερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και οι κοινωνικές δομές παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των ρόλων των δύο φύλων τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο. Στο βαθμό που η αγορά εργασίας, οι κοινωνικοί θεσμοί, το νομικό και το πολιτικό σύστημα ενισχύουν τον καταμερισμό της εργασίας ανάλογα με το φύλο και αποδίδουν υψηλότερη κοινωνική θέση στον άνδρα, είναι φυσική συνέπεια αυτό να συμβαίνει και στο σπίτι. Στο πλαίσιο αυτό, οι διαφορές ανάμεσα στις στάσεις και στη συμπεριφορά θεωρούνται ως ένδειξη συγκρούσεων του ατόμου και είναι αναμενόμενες, δεδομένου ότι το κόστος υπέρβασης των κοινωνικών κανόνων σε ατομικό επίπεδο είναι μεγάλο (Wolpe, 1978· Westkott, 1979).

Καταλήγοντας, θα πρέπει να πούμε ότι τα αποτελέσματά μας έδειξαν, σε συμφωνία με νεότερες μελέτες που αναφέρονται σε διάφορους μεταναστευτικούς πληθυσμούς (Lim, 1997· Hondagneu-Sotelo, 1999· Dion και Dion, 2001), ότι η αλλαγή των ρόλων είναι περίπλοκη και πολυδιάστατη διαδικασία, με την έννοια ότι εμπεριέχει διαφορετικές όψεις (π.χ., συμπεριφορά και στάσεις) οι οποίες επηρεάζονται και εξελίσσονται διαφορετικά κατά τη διάρκεια προσαρμογής του ατόμου. Επομένως, η κατανομή των υπευθυνοτήτων και οι στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων υπόκεινται σε διαφορετικές διαδικασίες μεταβολής.

Επιπλέον, γίνεται φανερό από τα παραπάνω πως η μελέτη οποιασδήποτε όψης του φαινομένου της παλιννόστησης απαιτεί τη σύνδεσή του με τα προηγούμενα στάδια του μεταναστευτικού κύκλου (αναχώρηση-παράμηση στην ξένη χώρα) καθώς και τη διερεύνηση κοινωνικο-ψυχολογικών παραγόντων που παρεμβάλλονται ανάμεσα στο άτομο και στο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο κινείται και αφορούν τους τρόπους με τους οποίους το άτομο αντιλαμβάνεται αυτό το πλαίσιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abadan-Unat N., 1977, «Implications of Migration and Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women», *International Migration Review*, 6 (1), σ. 31-37.
- Adler N. J., 1981, «Re-entry: Managing Cross-Cultural Transitions», *Groups and Organization Studies*, 6 (3), σ. 341-356.
- Ajzen I. και Fishbein M., 1980, *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.
- Bernard J., 1976, «Change and Stability in Sex-Role Norms and Behavior», *Journal of Social Issues*, 32, σ. 207-223.
- Bernard H. R. και Comitas L., 1978, «Greek Return Migration», *Current Anthropology*, 19 (3), σ. 658-661.
- Bird G. W., Bird G. A. και Scruggs M., 1984, «Determinants of Family Task Sharing: A Study of Husbands and Wives», *Journal of Marriage and the Family*, 46 (May), σ. 345-355.
- Buckland D., 1970, «The Two-Way Processes of Migrant Assimilation», Paper presented at the AAA Tenth Annual Conference, Australia.
- Δεφίγγου Μ. και Κουφάκου Κ., 1993, «Η γυναίκα στη μεταναστευτική διαδικασία. Η θέση και ο ρόλος της», στο *Πρόγραμμα ερευνητών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: Εισαγωγικές προσεγγίσεις*, τόμος Α', Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, σ. 229-264.
- Deliyanni-Kouimtzi K., 1992, «“Father is Out Shopping Because Mother is at Work...”: Greek Primary School Reading Texts as an Example of Educational Policy for Gender Equality», *Gender and Education*, 4 (1/2), σ. 67-79.
- Deliyanni K. και Sakka D, 1999, «Designing a European Project on Adolescent Masculinities», στο Circle for Youth Research Cooperation in Europe (ed.), *European Yearbook on Youth Policy and Research*, vol. 2, Berlin, Walter de Gruyter Publishers, σ. 89-97.
- Dion K. K. και Dion K. L., 2001, «Gender and Cultural Adaptation in Immigrant Families», *Journal of Social Issues*, 57 (3), σ. 511-523.
- Dovidio J. F. και Esses V. M., 2001, «Immigrants and Immigration: Advancing the Psychological Perspective», *Journal of Social Issues*, 57 (3), σ. 375-389.
- Έμιε-Πουλοπούλου Ή., 1986, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Αθήνα, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (IMEO) και Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ).
- Entzinger H., 1990, «Current Trends in Migration and Social Mobility of Migrants: Utrecht, 1989», *International Migration*, 28 (2), σ. 241-243.
- Espin O. M., 1982, «Psychological Correlates of Immigration for Women and Girls», *Internationally Speaking*, Spring, 2-3.
- Espin O. M., 1987, «Psychological Impact of Migration on Latinas: Implications for Psychotherapeutic Practice», *Psychology of Women Quarterly*, 11, σ. 489-503.
- Feather N. T. και Wasyluk G., 1973, «Subjective Assimilation Among Ukrainian Migrants: Value Similarity and Parent-Child Differences», *The Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 9 (1), σ. 16-31.
- Gavaki E., 1979, «The Greek Family in Canada: Continuity and Change and the Process of Adjustment», *International Journal of Sociology of the Family*, 9 (1), σ. 1-16.

- Gilbert L. A. και Hanson G. R., 1983, «Perceptions of Parental Role Responsibilities Among Working People: Development of a Comprehensive Measure», *Journal of Marriage and the Family*, 51 (Feb.), σ. 203-213.
- Haritos-Fatouros M., Sakka D., Dikaiou M., 1988, «A Study of Migrant Mothers: Return Home and Role Change», *International Journal for the Advancement of Counselling*, 37, σ. 807-811.
- Hondagneu-Sotelo P., 1992, «Overcoming Patriarchal Constraints: The Reconstruction of Gender Relations Among Mexican Immigrant Women and Men», *Gender and Society*, 6, σ. 393-415.
- Hondagneu-Sotelo P., 1999, «Introduction», *American Behavioral Scientist*, 42, σ. 565-575.
- Hurh W. M. και Kim K. C., 1984, «Adhesive Sociocultural Adaptation of Korean Immigrants in U.S.A. An Alternative Strategy of Minority Adaptation», *International Migration Review*, 18 (2), σ. 457-479.
- Jackson J. S., Brown K. T., Brown T. N. και Marks B., 2001, «Contemporary Immigration Policy Orientations Among Dominant-Group Members in Western Europe», *Journal of Social Issues*, 57 (3), σ. 431-457.
- Κατάκη Χ. Δ., 1985, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα, Κέδρος.
- Kokkinos D., 1991, «The Reception of Pontians From the Soviet Union in Greece», *Journal of Refugee Studies*, 4 (4), σ. 312-314.
- Kosack G., 1976, «Migrant Women: The Move to Western Europe - A Step Towards Emancipation», *Race and Class*, 17 (4), σ. 370-379.
- Kranau E. J., Green V. και Valencia-Weber G., 1982, «Acculturation and the Hispanic Woman: Attitudes, Sex Role Behavior, and Demographics», *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 4, σ. 21-40.
- Ley K., 1979, *Frauen in der Emigration*, Stuttgart, Verlag Thuber.
- Lim I. S., 1997, «Korean Immigrant Women's Challenge to Gender Inequality at Home: The Interplay of Economic Resources, Gender and Family», *Gender and Society*, 11, σ. 31-51.
- Mahony P., 1996, «Changing Schools: Some International Feminist Perspectives on Teaching Girls and Boys», *Women's Studies International Forum*, 19 (4), σ. 355-366.
- Mandel R., 1984, «Turkish Labour Migration to the Federal Republic of Germany», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: Mediterranean Women on the Move: The Employment, Health and Education of Migrant Women*, Δελφοί, σ. 93-103.
- Markoulis D. και Dikaiou M., 1993, «Greece», στο L. Adler (ed.), *International Handbook on Gender Roles*, Westpost, Connecticut, Greenwood Press.
- Μουσουρού Α. Μ., 1993, «Μετανάστευση-παλιννόστηση και οικογένεια», στο *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: εισαγωγικές προσεγγίσεις*, τόμος Α', Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, σ. 285-306.
- Munscher A., 1984, «Immigrant Women in West Germany», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Mediterranean Women on the Move: The Employment, Health and Education of Migrant Women*, Δελφοί, σ. 71-85.
- Oppenheim A. N., 1986, *Questionnaire Design and Attitude Measurement*, London, Heinemann.
- Πατινώτης Ν., 1985, «Παλιννόστηση και κοινωνικο-οικονομική επανένταξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56, σ. 87-103.

- Penninx R. και P. Muus, 1989, «No Limits for Migration After 1992? The Lessons of the Past and a Reconnaissance of the Future», *International Migration*, 27 (3), σ. 373-388.
- Pessar P., 1985, «The Linkage Between the Household and the Workplace of Dominican Women in the US», *International Migration Review*, 18 (4), σ. 1188-1211.
- Πετρόπουλος Ν., 1993, «Παλιννόστηση 1971-1986: Πορίσματα της μικροσκοπικής το 1985-1986 και προτάσεις κυβερνητικής πολιτικής», στο *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: Εισαγωγικές προσεγγίσεις*, τόμος Α', Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, σ. 87-108.
- Σακκά Δ., 1996, *Παλιννόστηση: Μεταβαλλόμενοι ρόλοι ανδρών και γυναικών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ψυχολογίας.
- Σακκά Δ. και Χαρίτου-Φατούρου Μ., 1997, «Παλινοστούντες μετανάστες: Οικογενειακοί στόχοι και ρόλοι των δύο φύλων», στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμπτζή και Ρ. Ζιώγου-Καρασσεργίου (επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη: Συλλογή εισηγήσεων*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Βάνιας, σ. 457-475.
- Σακκά Δ., 1999, «Παλιννόστηση: Η αντίληψη του ατόμου για την ισχύουσα κοινωνική πραγματικότητα και η διαμόρφωση των ρόλων των δύο φύλων», *Ψυχολογία*, 6 (2), σ. 236-246.
- Sakka D., Dikaiou M. και Kiosseoglou G., 1999, «Return Migration: Changing Roles of Men and Women», *International Migration*, 37 (4), σ. 741-765.
- Sakka D. και Dikaiou M., 2001, «Task Sharing and Sex-Role Attitudes in Greek Returnees: a Combination of Cross-Sectional and Longitudinal Data», στο J. Myers-Walls, P. Somlai with R. N. Rapoport (eds), *Families as Educators for Global Citizenship*, England, Ashgate Publishing Ltd, σ. 91-105.
- Scanzoni J., 1975, *Sex Roles, Life Styles, and Childbearing*, New York, The Free Press.
- Simon R. J. και Brettell C. B., 1986, *International Migration: The Female Experience*, Totowa, NJ, Rowman και Allanheld.
- Skodra E., 1988, *The Reinterpretation of Southern European Immigrant Women's Everyday Life Experiences as Psychopathology*, unpublished doctoral thesis, Toronto, Ontario Institute for Studies in Education.
- Steinhausen H. C. και Renschmidt H., 1983, «Child and Family Psychopathology of Migrants», στο M. H. Schmidt και H. Renschmidt (eds), *Epidemiological Approaches in Child Psychiatry II*, Stuttgart, Georg Thieme Verlag, σ. 185-197.
- Stewart A. και Platt M. B., 1982, «Studying Women in a Changing World: An Introduction», *Journal of Social Issues*, 38 (1), σ. 1-16.
- Torres-Matruillo C., 1980, «Acculturation, Sex Role Values and Mental Health Among Mainland Puerto Ricans», στο A.M. Padilla (ed.), *Acculturation Theory, Models and Some New Findings*, Boulder, CO, Westview Press, σ. 111-137.
- Westkott M., 1979, «Feminist Criticism of the Social Sciences», *Harvard Educational Review*, 49 (4), σ. 422-431.
- Whiteford M. B., 1978, «Women, Migration and Social Change: A Columbian Case Study», *International Migration Review*, 12 (2), σ. 236-247.
- Wolpe A.M., 1978, «Education and the Sexual Division of Labour», στο A. Kuhn και A.M. Wolpe (eds), *Feminism and Materialism*, London, Routledge, σ. 290-328.